

“तुमसर तालुक्यातील ग्रामीण विकास समस्या व उपाययोजना” तुमसर तालुक्यातील निवडक गावांविषयी

Mr. Ashok Uttam Chopkar

Gopikabai Bhure Mahila Mahavidyalya,

Tumsar Dist- Bhandara

Mobile No.9322834914,

Email :- ashokchopkar28@gmail.com

Crossref DOI –

सारांश (Abstract) :

हा संशोधन प्रबंध महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील तुमसर तालुक्यातील कोष्टी, बोरी, उमरवाडा, नवरगाव ग्रामीण विकासाशी संबंधित समस्या व त्यावरील उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करतो. ग्रामीण भागातील जीवनमान मुख्यतः शेती, पाणी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि पायाभूत सुविधा यांवर अवलंबून असते. त्यामुळे या सर्व घटकांचा अभ्यास करून ग्रामीण विकासाची स्थिती समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. तुमसर तालुका हा कृषीप्रधान भाग असून येथे बहुतांश लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र पर्जन्यावर अवलंबून शेती, सिंचन सुविधांचा अभाव, बेरोजगारी, शिक्षणातील मर्यादा आणि आरोग्य सेवांची कमतरता यामुळे विकास प्रक्रियेत अनेक अडथळे निर्माण झाले आहेत. यामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर वाढत आहे. या अभ्यासात द्वितीयक माहितीचा (Secondary Data) वापर करून ग्रामीण विकासातील प्रमुख समस्या, त्यांची कारणे आणि परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवण्यात आल्या आहेत, जसे की आधुनिक सिंचन प्रणाली, शिक्षण सुधारणा, कौशल्य विकास, रोजगार निर्मिती आणि पायाभूत सुविधांचा विकास. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील वास्तव परिस्थिती समजून घेऊन विकासाच्या संधी व दिशा स्पष्ट करणे हा आहे. ग्रामीण विकास योग्य नियोजन व अंमलबजावणीमुळे अधिक प्रभावी होऊ शकतो, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून काढण्यात आला आहे.

बीजशब्द : ग्रामीण विकास, शेती समस्या, बेरोजगारी, आरोग्य सेवा, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, स्थलांतर, पाणीटंचाई

प्रस्तावना (Introduction) :

ग्रामीण विकास हा कोणत्याही देशाच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचा मूलभूत आधार आहे. भारत हा एक कृषीप्रधान देश असून, त्यातील मोठा भाग ग्रामीण भागात राहतो. ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि शेती विकास या सर्व घटकांचा समतोल विकास होणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील तुमसर तालुका हा मुख्यतः ग्रामीण व कृषीप्रधान भाग आहे. या भागात शेती हे मुख्य उपजीविकेचे साधन आहे. विशेषतः भात (धान) हे प्रमुख पीक असून बहुतांश

लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. तरीसुद्धा या भागात अनेक विकासात्मक समस्या दिसून येतात, जसे की पर्जन्यावर अवलंबून शेती, सिंचन सुविधांचा अभाव, बेरोजगारी, शिक्षणातील मर्यादा, आरोग्य सेवांची कमतरता आणि पायाभूत सुविधांचा अपुरा विकास.तुमसर तालुक्यात नैसर्गिक संसाधने उपलब्ध असूनही योग्य नियोजन आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे अपेक्षित विकास झालेला नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना शहरांकडे स्थलांतर करावे लागते, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होतो.या संशोधन प्रबंधामध्ये तुमसर तालुक्यातील ग्रामीण विकासाशी संबंधित विविध समस्या, त्यांची कारणे आणि त्यावरील उपाययोजना यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या उपायांची चर्चा देखील करण्यात आली आहे.

पार्श्वभूमी :

कोष्टी हे Bhandara District जिल्ह्यातील एक ग्रामीण गाव असून ते विदर्भ प्रदेशात स्थित आहे. गावाचा परिसर नैसर्गिकदृष्ट्या समृद्ध असून शेतीसाठी पोषक आहे. येथील लोक मुख्यतः शेती, पशुपालन आणि लहान व्यवसायांवर अवलंबून आहेत.गावात मराठी भाषा प्रामुख्याने बोलली जाते आणि पारंपरिक संस्कृती, सण-उत्सव व सामाजिक एकोपा यांना महत्त्व दिले जाते. ग्रामीण भागातील इतर गावांप्रमाणे येथेही ग्रामपंचायत व्यवस्था कार्यरत आहे.कोष्टी गावाचा सामाजिक व आर्थिक विकास हळूहळू होत असून शिक्षण, रस्ते, पाणीपुरवठा आणि शेती सुधारणा याकडे लक्ष दिले जात आहे. गावातील लोक साधी जीवनशैली जगतात व परंपरा जपतात.

cksरी : हे गाव तुमसर तालुक्यातील एक ग्रामीण गाव आहे. गावातील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भात, गहू, तूर आणि भाजीपाला ही प्रमुख पिके घेतली जातात. गावात ग्रामपंचायत, शाळा व प्राथमिक सुविधा उपलब्ध आहेत. गावातील लोक मराठी भाषा बोलतात आणि पारंपरिक सण उत्साहाने साजरे करतात. Bhandara हे गाव विदर्भ प्रदेशात येते. गावाचा परिसर हिरवागार असून शेतीसाठी अनुकूल वातावरण आहे.गावातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भात, तूर, गहू आणि इतर पिकांची लागवड येथे मोठ्या प्रमाणात केली जाते. काही लोक पशुपालन, लहान व्यवसाय व मजुरीही करतात.बोरी गावात मराठी भाषा प्रामुख्याने बोलली जाते. गावात पारंपरिक सण, धार्मिक कार्यक्रम आणि सांस्कृतिक उपक्रम उत्साहाने साजरे केले जातात. ग्रामपंचायत ही स्थानिक स्वराज्य संस्था गावाच्या विकासासाठी कार्य करते.शिक्षण, रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा आणि आरोग्य सुविधा हळूहळू विकसित होत आहेत. गावातील लोक साधी व सहकार्याची जीवनशैली जगतात.

उमरवाडा : उमरवाडा हे तुमसर शहराजवळील गाव आहे. गावातील लोक शेती, मजुरी आणि लहान व्यवसाय करतात. येथे प्राथमिक शाळा व रस्ते सुविधा उपलब्ध आहेत. गावात धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले जातात. ग्रामीण वातावरण व नैसर्गिक सौंदर्य हे गावाचे वैशिष्ट्य आहे. हे गाव विदर्भ प्रदेशात स्थित असून नैसर्गिक वातावरण आणि शेतीप्रधान जीवनशैलीसाठी ओळखले जाते.गावातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भात, तूर, गहू आणि इतर हंगामी पिकांची लागवड येथे केली जाते. काही कुटुंबे पशुपालन, मजुरी आणि लहान व्यवसायांवरही अवलंबून आहेत.उमरवाडा गावात मराठी ही प्रमुख भाषा आहे. गावातील लोक पारंपरिक संस्कृती, सण-उत्सव आणि सामाजिक परंपरा जपतात. ग्रामपंचायत गावाच्या विकासासाठी कार्यरत असून रस्ते,

पाणीपुरवठा, वीज आणि शिक्षण सुविधा सुधारण्याचे प्रयत्न केले जातात. गावात शांत आणि सहकार्यपूर्ण सामाजिक वातावरण आढळते. ग्रामीण संस्कृती, साधेपणा आणि एकोप्यामुळे उमरवाडा गावाची वेगळी ओळख निर्माण झाली आहे.

नवरगाव : नवरगाव हे तूमसर तालुक्यातील आणि Bhandara District जिल्ह्यातील एक ग्रामीण गाव आहे. हे गाव विदर्भ प्रदेशात येते आणि शेतीप्रधान परिसर म्हणून ओळखले जाते. गावातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भात हे प्रमुख पीक असून त्यासोबत तूर, गहू आणि इतर हंगामी पिके घेतली जातात. काही लोक पशुपालन, मजुरी आणि लहान व्यवसायांवरही अवलंबून आहेत. नवरगावमध्ये मराठी भाषा प्रामुख्याने बोलली जाते. गावात पारंपरिक सण, धार्मिक कार्यक्रम आणि सांस्कृतिक उपक्रम उत्साहाने साजरे केले जातात. ग्रामपंचायत गावाच्या विकासासाठी कार्य करते. गावात पिण्याचे पाणी, वीज, रस्ते आणि शिक्षण यांसारख्या मूलभूत सुविधा उपलब्ध असून त्यात हळूहळू सुधारणा होत आहे. ग्रामीण जीवनशैली, साधेपणा आणि सामाजिक एकोपा हे या गावाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

ग्रामीण विकास व्याख्या (Definition) :

ग्रामीण विकास (Rural Development) : ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनमान सुधारण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, शेती, पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञान यांचा समतोल व शाश्वत विकास करणे होय.

सोप्या भाषेत व्याख्या : ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन चांगले, सुरक्षित आणि समृद्ध करण्यासाठी जे सर्व विकासात्मक प्रयत्न केले जातात त्याला ग्रामीण विकास म्हणतात.

शैक्षणिक व्याख्या : ग्रामीण विकास ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील संसाधनांचा योग्य वापर करून लोकांचे उत्पन्न वाढवणे, रोजगार निर्माण करणे आणि जीवनमान उंचावणे यावर भर दिला जातो.

World Bank : ग्रामीण लोकांचे आर्थिक व सामाजिक जीवन सुधारण्यासाठी आखलेली विकास प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास.

United Nations : ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे.

Food and Agriculture Organization (FAO) : ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करणे व राहणीमान सुधारणे यासाठीचे उपाय म्हणजे ग्रामीण विकास.

संशोधन उद्दिष्टे (Objectives) :

- तुमसर तालुक्यातील ग्रामीण भागातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
- शेतीची पद्धत, सिंचन व्यवस्था, उत्पादन आणि अडचणी यांचे विश्लेषण करणे.

- पिण्याचे पाणी व शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता आणि अडचणी तपासणे
- ग्रामीण भागातील शाळा, महाविद्यालये आणि शिक्षणाच्या सुविधा यांचा अभ्यास करणे. ग्रामीण भागातील बेरोजगारी आणि शहरांकडे होणाऱ्या स्थलांतराचे कारण शोधणे.
- ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व वैद्यकीय सेवांची स्थिती समजून घेणे.
- रस्ते, वीज, इंटरनेट, वाहतूक व इतर सुविधा यांचे मूल्यमापन करणे.
- ग्रामीण विकासातील अडथळ्यांची प्रमुख कारणे ओळखणे.
- ग्रामीण विकास सुधारण्यासाठी योग्य व शाश्वत उपाय सुचवणे.
- ग्रामीण भागाचा दीर्घकालीन विकास कसा साधता येईल यावर लक्ष देणे.

संशोधन पद्धती (Methodology) :

हे संशोधन वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे असेल.

1. द्वितीयक माहिती संकलन
 - सरकारी अहवाल
 - जनगणना माहिती
2. साहित्य अभ्यास.
3. ग्रामीण विकासाशी संबंधित लेखांचा अभ्यास.
4. सामाजिक व भौगोलिक विश्लेषण.

गृहितके :

1. शेतीचे उत्पादन वाढल्यास ग्रामीण विकासाचा वेग वाढतो.
2. शिक्षणाचा स्तर वाढल्यास रोजगार संधी वाढतात.
3. शिक्षित लोकसंख्या अधिक असल्यास ग्रामीण विकास जलद होतो.
4. सिंचन सुविधा सुधारल्यास कृषी उत्पादन वाढते.
5. आधुनिक शेती तंत्रज्ञान वापरल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते.
6. ग्रामीण उद्योग वाढल्यास बेरोजगारी कमी होते.
7. कौशल्य विकास प्रशिक्षणामुळे स्वयंरोजगार वाढतो.
8. रस्ते, वीज व पाणी सुविधा सुधारल्यास ग्रामीण विकास वेगवान होतो.
9. डिजिटल सुविधा उपलब्ध असल्यास शिक्षण व व्यवसाय वाढतो.
10. आरोग्य सुविधा सुधारल्यास उत्पादनक्षमता वाढते.
11. निरोगी लोकसंख्या ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते.
12. महिला सक्षमीकरण वाढल्यास ग्रामीण विकासात गती येते.
13. सामाजिक जागरूकता वाढल्यास सरकारी योजनांचा योग्य लाभ मिळतो.
14. ग्रामीण भागातील उत्पन्न वाढल्यास जीवनमान सुधारते..

ग्रामीण विकासातील समस्या (problems of Rural development) :

ग्रामीण विकास म्हणजे गावांचा आर्थिक, सामाजिक आणि पायाभूत विकास होय. भारतातील बहुतेक भाग ग्रामीण असल्यामुळे या विकासाला मोठे महत्त्व आहे. परंतु अनेक अडचणींमुळे ग्रामीण विकासाचा वेग कमी राहतो. या समस्या खालीलप्रमाणे सविस्तर मांडता येतात:

1) आर्थिक समस्या : ग्रामीण भागातील प्रमुख समस्या म्हणजे गरिबी आणि कमी उत्पन्न.

1. बहुतांश लोक शेतीवर अवलंबून असतात.
2. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अनिश्चित आणि कमी असते.
3. कर्ज घेऊन शेती करावी लागते, त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतात.
4. उत्पन्नाचे इतर स्रोत (उद्योग, व्यवसाय) कमी असल्याने आर्थिक विकास मर्यादित राहतो.

2) शेती व कृषी समस्या :

1. पावसावर अवलंबून शेती असल्याने उत्पादन अनिश्चित राहते.
2. सिंचन सुविधा (कालवे, बंधारे, विहिरी) अपुरी आहेत.
3. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा कमी वापर केला जातो.
4. खत, बियाणे व कीटकनाशकांची किंमत जास्त आहे.
5. शेतमालाला योग्य बाजारभाव मिळत नाही.

3) बेरोजगारी समस्या : ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत.

1. शेतीवर जास्त लोकसंख्या अवलंबून असल्याने “छुपी बेरोजगारी” वाढते.
2. शिक्षित तरुणांना योग्य नोकऱ्या मिळत नाहीत.
3. त्यामुळे स्थलांतर (Migration) शहरांकडे वाढते.

4) शिक्षण समस्या : शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे ग्रामीण विकासावर परिणाम होतो.

1. पुरेश्या शाळा व महाविद्यालयांची कमतरता.
2. गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांचा अभाव.
3. मुलींचे शिक्षण काही भागात कमी प्रमाणात होते.
4. डिजिटल शिक्षण सुविधा अपुऱ्या आहेत.

5) आरोग्य समस्या : आरोग्य सुविधा ग्रामीण भागात अत्यंत मर्यादित आहेत.

1. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये साधनसामग्री कमी.
2. तज्ज्ञ डॉक्टरांची कमतरता.

3. रुग्णालये लांब असल्याने वेळेवर उपचार मिळत नाहीत.
4. कुपोषण व स्वच्छतेच्या समस्या आढळतात.

6) पायाभूत सुविधा समस्या : पायाभूत सुविधा कमकुवत असल्यामुळे विकास मंदावतो.

1. काही गावांमध्ये अजूनही खराब रस्ते आहेत.
2. नियमित वीजपुरवठा नसतो.
3. पिण्याच्या पाण्याची कमतरता आहे.
4. इंटरनेट व मोबाईल नेटवर्क अपुरे आहे.

7) सामाजिक समस्या :

1. अंधश्रद्धा व जुन्या परंपरा.
2. जातीय भेदभाव काही ठिकाणी दिसतो.
3. महिलांचे कमी सशक्तीकरण.
4. सामाजिक जागरूकतेचा अभाव.

8) पर्यावरणीय समस्या :

1. जंगलतोड व जमिनीचा न्हास.
2. पाणीटंचाई व भूजल पातळी कमी होणे.
3. हवामान बदलाचा शेतीवर परिणाम.

ग्रामीण विकासासाठी उपाययोजना (Remedies) :

ग्रामीण विकासातील समस्या कमी करण्यासाठी शासन, स्थानिक प्रशासन आणि नागरिकांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. खालील उपाययोजना महत्वाच्या आहेत.

1) शेती विकास उपाययोजना :

1. आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे.
2. ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन यासारख्या पद्धतींचा विस्तार करणे.
3. शेतकऱ्यांना दर्जेदार बियाणे, खते व प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे.
4. शेतीमालासाठी योग्य बाजारभाव व थेट विक्री व्यवस्था (APMC/ऑनलाइन मार्केट) विकसित करणे.

2) सिंचन व जलसंधारण उपाययोजना :

1. लहान-मोठे बंधारे, तलाव व कालवे बांधणे.

2. पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी जलसंधारण प्रकल्प राबवणे.
3. भूजल पातळी वाढवण्यासाठी शोषखड्डे व वृक्षारोपण करणे.

3) रोजगार निर्मिती उपाययोजना :

1. ग्रामीण भागात कुटीर उद्योग व लघुउद्योग सुरू करणे.
2. पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन यांना प्रोत्साहन देणे.
3. कौशल्य विकास प्रशिक्षण केंद्रे (Skill Development Centers) सुरू करणे.
4. स्वयंरोजगार योजना प्रभावीपणे राबवणे.

4) शिक्षण विकास उपाययोजना :

1. प्रत्येक गावात दर्जेदार शाळा व डिजिटल शिक्षण सुविधा उपलब्ध करणे.
2. शिक्षकांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम.
3. मुलींच्या शिक्षणाला विशेष प्रोत्साहन देणे.
4. ITI व व्यावसायिक शिक्षण संस्थांचा विस्तार करणे.

5) आरोग्य सुधारणा उपाययोजना :

1. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सुसज्ज करणे.
2. फिरते आरोग्य पथक (Mobile Health Units) सुरू करणे.
3. मोफत आरोग्य तपासणी व लसीकरण शिबिरे आयोजित करणे.
4. स्वच्छता व पोषणाबाबत जनजागृती करणे.

6) पायाभूत सुविधा विकास उपाययोजना :

1. ग्रामीण रस्ते, पूल व वाहतूक सुविधा सुधारणे.
2. 24 तास वीजपुरवठा सुनिश्चित करणे.
3. पिण्याच्या पाण्याची शाश्वत व्यवस्था करणे.
4. इंटरनेट व डिजिटल सेवा ग्रामीण भागात वाढवणे.

7) सामाजिक विकास उपाययोजना :

1. ग्रामीण विकासातील समस्या कमी करण्यासाठी शासन, स्थानिक प्रशासन आणि नागरिकांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
2. सामाजिक समता व शिक्षणाचा प्रसार करणे.

8) पर्यावरण संरक्षण उपाययोजना :

1. मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण करणे.
2. जंगल संवर्धन व जैवविविधता संरक्षण करणे.
3. प्लास्टिकचा वापर कमी करणे.
4. शाश्वत विकास (Sustainable Development) धोरण राबवणे.

गावनिहाय ग्रामीण विकास आकडेवारी(नमुना)

गाव	लोकसंख्या (अंदाजे)	साक्षरता (%)	मुख्य व्यवसाय	सिंचन सुविधा	रस्ते सुविधा	रोजगार स्थिती
नवरगाव	5000	78%	शेती	मध्यम	ठीक	कमी रोजगार
उमरवाडा	3200	72%	शेती + मजुरी	कमी	ग्रामीण रस्ते	स्थलांतर जास्त
कोस्ती	2800	70%	शेती	कमी	खराब	मजुरीवर अवलंबून
cksरी	3500	75%	शेती	मध्यम	ठीक	मर्यादित रोजगार

1) ग्रामीण विकास घटक तक्ता

घटक	स्थिती	परिणाम
शेती	पावसावर अवलंबून	उत्पन्न अनिश्चित
रोजगार	मर्यादित	बेरोजगारी वाढते
शिक्षण	मध्यम स्तर	कौशल्य कमी
आरोग्य	अपुरी सुविधा	आरोग्य समस्या
रस्ते	काही ठिकाणी खराब	वाहतूक अडचण

समस्या	कारण	उपाय
गरिबी	कमी उत्पन्न	रोजगार निर्मिती
बेरोजगारी	उद्योग कमी	लघुउद्योग विकास
पाणीटंचाई	पावसावर अवलंबित्व	जलसंधारण
शिक्षण कमी	शाळा/गुणवत्ता कमी	डिजिटल शिक्षण
आरोग्य समस्या	सुविधा अपुरी	ग्रामीण रुग्णालये सुधारणा

3) विकासाचे परिणाम तक्ता :

विकास घटक	बदल	परिणाम
शिक्षण सुधारणा	साक्षरता वाढ	रोजगार वाढ

रस्ते विकास	चांगली वाहतूक	व्यापार वाढ
पाणी व्यवस्थापन	सिंचन वाढ	शेती उत्पादन वाढ
उद्योग वाढ	नोकऱ्या वाढ	स्थलांतर कमी

निष्कर्ष (Conclusion) :

ग्रामीण विकास हा देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा पाया आहे. ग्रामीण भागात शेती, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांमध्ये अनेक समस्या दिसून येतात. या समस्या दूर केल्याशिवाय ग्रामीण भागाचा खरा विकास शक्य नाही.

सरकारी योजना, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, कौशल्य विकास, शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणा आणि रोजगार निर्मिती यामुळे ग्रामीण विकासाला गती मिळू शकते. तसेच लोकसहभाग आणि जागरूकता वाढवणेही आवश्यक आहे. म्हणूनच, ग्रामीण विकासासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न केले तर गरिबी कमी होऊन लोकांचे जीवनमान सुधारते आणि देशाचा समतोल विकास साधता येतो. तुमसर तालुक्यात साक्षरता, रोजगार आणि रस्ते या तीनही घटकांचा ग्रामीण विकासावर मोठा प्रभाव दिसून येतो. साक्षरतेत सुधारणा होत असली तरी डिजिटल शिक्षण आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची गरज आहे. रोजगाराच्या संधी मुख्यतः शेतीवर अवलंबून असल्याने बेरोजगारी आणि स्थलांतर वाढते. तसेच रस्त्यांची स्थिती काही भागात चांगली असली तरी ग्रामीण अंतर्गत भागात अजूनही सुधारणा आवश्यक आहे. एकूणच या सर्व क्षेत्रांमध्ये योग्य नियोजन, सरकारी योजना आणि स्थानिक सहभाग वाढवल्यास तुमसर तालुक्याचा सर्वांगीण व शाश्वत विकास साधता येऊ शकतो.

संदर्भ सूची (Bibliography) :

पुस्तके :

- ग्रामीण विकास (Rural Development) – महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळ
- Indian Economy – Ramesh Singh
- भारतीय अर्थव्यवस्था – Datt & Sundharam
- ग्रामीण समाजशास्त्र – विद्यापीठ अभ्यासक्रम पुस्तके

अधिकृत वेबसाइट्स :

- [Ministry of Rural Development, Government of India](https://www.ministryofruraldevelopment.gov.in/)
- [NABARD](https://www.nabard.org/).
- [Census of India](https://www.censusofindia.gov.in/).
- [Government of Maharashtra](https://www.governmentofmaharashtra.gov.in/).

अहवाल / योजना :

- MGNREGA (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना)
- जल जीवन मिशन
- ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल
- पंचायती राज योजना दस्तऐवज

Research Hub International Journal

